

Új kérdésselvetések és megközelítések a nacionalizmusok kutatásában

The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism
Ed. by John A. Hall
Cambridge University Press, Cambridge,
1998. 317 old.

A tanulmánykötet a nacionalizmuskutatás egyik legnagyobb hatású teoretikusának, Ernest Gellnernek az elméletét járja körül egyre táguló körökben, kezdve az elmélet konkrét fejlődési fázisaitól, a körülötte kibontakozó vitákon át a nacionalizmus kutatását ma meghatározó kérdésselvetésekig és álláspontokig. Legyszerűsítve a kötet által minél teljesebben kibontani igyekezett gellneri teóriát, úgy foglalhatjuk azt össze, hogy ebben az alapvetően funkcionalista elméletben gazdasági-társadalmi szükségességek magyarázzák a nacionalizmus létrejöttét. Gellner szerint az iparosodás, pontosabban annak egyenlőtlen elterjedése hívja létre a nacionalizmust mint az ipari társadalom szükségleteinek megfelelő homogén tömegkultúra megteremtőjét. A Gellner terminusaival *Agráriából Indusztériába* való átmenet megköveteli, hogy az ipari társadalom működéséhez elengedhetetlen munkaerőpiaci mobilitás jöjjön létre, ami az egységes kultúra és nyelv elterjedésével és az állami oktatás révén valósul meg. Az iparosodás egyenlőtlen elterjedése azonban korlátozza a kialakuló politikai entitások méretét, hiszen a hátrányos helyzetbe kerülő, kevésbé fejlett területek elítje, saját érvényesülési lehetőségei beszűkülését látva – főként ha azokat korábban kevésbé számító nyelvi, vallási stb. eltérések is súlyosbítják –, kifizetődőnek találhatja a kiválást és saját nemzetállam létrehozását, ennek érdekében tehát megteremti saját nacionalizmusát. E modernista elméletből következik a nemzetek konstruált voltának állítása is, hiszen ezeket megelőzik a már önmagukban is a modernitásba való átmenet ter-

mékeiként létrejövő nacionalizmusok. Gellner legnagyobb hatású könyve és elméletének legátfogóbb kifejtése az 1983-as *Nations and Nationalism*.

A kötet tanulmányai kiemelik Gellner elméletének heurisztikai előnyeit, például azt, hogy átfogó koncepcuális keretet kínál, segíti a kérdésselvetéseket, de egyúttal kimutatják, hogy az nem tekinthető olyan modellnek, amely történeti tudásunknak megfelelően írja le a nacionalizmusok történetét, vagy amely alkalmazható lenne a nacionalizmusok alakulásának prognosztizálására. A nyugati társadalomtudományi gondolkodás mai tendenciáinak megfelelően a kötet egészét a nagy magyarázó elméletektől való idegenkedés jellemzi, helyére közép- vagy mikroszintű elméleteket állítanak, és a hangsúlyt a kontextualizációra helyezik. Fontos vonása a tanulmányoknak, hogy erőteljesen szembefordulnak a nacionalizmusokról kialakított klisékkel, és igyekeznek lebontani a megmerevedett tipológiákat és felosztásokat. A nacionalizmusok magyarázatában a korábbi földrajzi felosztások (például keleti és nyugati, európai és volt gyarmati) helyére új megközelítések lépnek, amelyek például az állam vagy a nacionalizmus előtti társadalom jellege alapján tipologizálnak, a társadalmi-gazdasági tényezőkön alapuló magyarázatok helyett egyre fontosabbá válik a politikai szint, elvont erők helyett pedig egyéni és kollektív aktorok és viszonyrendszer alkotják azt az új értelmezési keretet, amelynek kialakulását és helyfoglalását szimbolikusan jelzi a korábbi modellek legjelentősebbjével szembeni tiszteletteljes, de határozott állásfoglalás.

A korábban már egy Gellner társadalomfilozófiáját tárgyaló tanulmánykötetet is szerkesztő *John A. Hall* Gellner nacionalizmuselméletének összetettségén és hatásán túl két fontos szempontot emel ki annak indoklására, hogy a jelen kötet viszonylag rendhagyó módon egy konkrét elméletet választott

tárgyául. Egyrészt úgy véli, hogy a társadalomtudományokat is divathullámok mozgatják, ami ahhoz vezet, hogy a komolyabb vizsgálatoknak alá nem vetett elméletek újra és újra visszatérnek a tudományos diskurzusba. Gellner elméletének kritikai feldolgozása tehát egy helyesebb kritikai és megismerési gyakorlatot céloz. Másrészt a kötetbe gyűjtött tanulmányok Gellner összes nacionalizmussal foglalkozó munkáját számba veszik, ezáltal az elmélet alakulását, Gellnernek a korábbi kritikákra adott válaszait is figyelembe véve minden korábnál árnyaltabb képet adnak a nacionalizmus kutatások során megkerülhetetlen tekintélynek és hivatkozási pontnak számító szerzőről és elméletéről.

A kötet tizenkét tanulmánya négy részbe van osztva, sorrendjüket a szerkesztői szándék szerint a konkrétól az elvont felé való fokozatos haladás szervezi, mivel azonban többszerzős műről van szó, hasonló érvelésekkel és következtetésekkel több helyen is találkozhatunk a könyvben. Ez azonban nem zavaró, inkább másodlagos szervezőelvként még nagyobb kohéziót biztosít a kötetnek, jelezve, hogy a szerzők azonos tudományos diskurzusban mozognak. Az első rész az elmélet létrejöttével foglalkozik, a második ennek klasszikus kritikáival, a harmadik részben a legújabb kutatási irányok által megfogalmazott kritikák találhatók, míg a negyedik rész tanulmányai Gellner elméletétől egyre jobban elrugaskodva a nacionalizmus(ok) további kutatásának lehetséges irányait és megközelítéseit vázolják.

Az első rész két tanulmánya Gellner konkrét szövegeire összpontosítva igyekszik bemutatni az elmélet fejlődését és helyzetét a mai tudományos diskurzusban. *Roman Szporluk* Gellner elmélete által inspirált kutatásai kapcsán arra a hiányosságra hívja fel a figyelmet, hogy Gellner nem szentelt kellő figyelmet a nacionalizmus konkrét előfordulásainak, a nacionalista mozgalmakat és a nacionalista gondolkodókat egy kaptafára szabottnak vélte. Mindez Szporluk szerint jelentősen gyöngítette az elmélet magyarázó erejét, ami megnyilvánult abban is, hogy Gellner igen rosszul mérte fel a Szovjetunió lehetséges jövőjét a nacionalizmus szempontjából. Szporluk ezzel szemben kifejti, hogy

a nacionalista gondolkodók és irányzatok közötti különbségek meghatározók lehetnek, hiszen a nemzetek és nacionalizmusok belső ideológiai csatározások és külső, nemzetek közötti interakciók credói, nem pedig külön pályán mozgó kollektív egységek vagy ideológiák. *Brendan O'Leary* Gellnernek a nacionalizmussal foglalkozó összes írásának kritikai áttekintését adja és igyekszik szétválasztani a teória mára kétségessé vált elemeit a további fenntarthatóktól. A ma is helytálló megállapítások között a legfontosabb O'Leary szerint a nacionalizmus és a modernizáció közötti kapcsolat megállapítása, annak kifejtése, hogy a nemzetek nem állandó tényezői az emberi történelemnek. Fontos továbbá, hogy a nacionalizmus felhasználható elitek és rivális elitek legitimációjára, és az az értelmiségi rétegek kedvelt mobilizációs ideológiája. A nacionalista érvek gyakran szolgálnak területi, adminisztratív és gazdasági monopóliumok elérésére irányuló törekvéseket is. Ezzel szemben kritikára szorul az iparosodás, a modernizáció társadalmi-gazdasági elemei primátusát valló felfogás, hiszen ezek mellett a szűk értelemben vett politikai szféra mechanizmusai is meghatározók voltak a nacionalizmusok kialakulásában és fejlődésében. A különböző összetevő között pedig nagyon nehéz bizonyítani valamelyiknek a mindent eldöntő elsőbbségét. Bár O'Leary szerint ezek csak szükséges újrafogalmazások és nem érintik alapjaiban Gellner elméletét, más, kevésbé udvarias elemző – véleményem szerint – úgy is érvelhet, hogy ezek a megállapítások pontosan Gellner teóriájának lényegét érintik, és azokat elhagyva semmi sem különbözteti meg a gellneri felfogást a többi modernizációs elmélettől.

A második rész tanulmányai a valós kiindulási állapotok, a nacionalizmus kialakulásának történeti és társadalmi kontextualizációját kérik számon Gellner elméletén és ezek fontosságát illusztrálják számos példán. *Miroslav Hroch* cseh történész saját fáziselméletének bemutatásával példázza a valós személyek és viszonyaik történeti feldolgozásának fontosságát szemben Gellner általános társadalmi és gazdasági érdekekről szóló sztereotípiáival. Ez a módszertani különbség magyarázza azt a koncepcionális különbséget is,

hogy Hroch nem tartja a nemzeteket teljes mértékben konstruált jelenségeknek, hanem valós, korábbi gyökereiket hangsúlyozza. A nacionalizmus és a nemzet viszonyát nem tekinti leírhatónak az utóbbinak egyoldalú levezetéséből az előbbiből, hanem kölcsönös és kiegészítő kapcsolatról beszél. Az elsődlegesség kérdését pedig a történelmi kutatás területéről a filozófikus és ideológusok hatáskörébe utalja. *Tom Nairn* a változások „nyersanyagául” szolgáló paraszti tömegek fontosságára hívta fel a figyelmet a nacionalizmusok alakulásában. Gellnerrel szemben, aki a nacionalizmusok konkrét megvalósulását esetlegességnek tartotta, így például nem volt magyarázata a náci Németország szélsőséges faji nacionalizmusára, *Nairn* a korábbi rurális társadalom jellegének és időbeli távolságának következményeként értelmezi az egyes nacionalizmusok eltéréseit. Hangsúlyozza, hogy a nacionalizmus létrejött nemcsak egy funkcionális adaptációsorozat, hanem egyúttal traumatikus átalakulás is, melynek során a megrendült közösségi identitást kell betöltenie, a letűnő paraszti világ érték- és emlékeanyaga pedig rányomja bélyegét a kialakuló nacionalista mitológiákra. *Nairn* egyértelmű összefüggést tételez fel egy közelmúltbeli, crós mezőgazdasági társadalom és a szélsőséges etnikai vagy faji nacionalizmus között. Ennek illusztrálására több példát idéz fel. Egyrészt a brit szigetek eltérő nacionalizmusait (ír, skót, angol és walesi), amelyeknek különbségét szerinte jórészt a földhöz való viszony, a korábbi rurális gazdálkodás jellege magyarázza, másrészt a francia nemzetkép kettősségét, ahol egymás mellett él a francia forradalom óta egy a forradalom ideológiai örökségéből építkező polgári nacionalizmus és egy a vidéki parasztság hagyományából táplálkozó paraszti-sovinszta nacionalizmus, amelynek szimbolikus megtestesítője földműves-katona *Chauvin* figurája. A nacionalizmusértelmezések hagyományos földrajzi és konceptuális kereteiből való kilépést jól mutatja, hogy elméletébe illeszti a Vörös Khmerek Kambodzsját is, amit sokkal inkább leírhatónak vél a szélsőséges faji nacionalizmus fogalmaival, mint a kommunizmuséival.

David Laitin szintén Gellner funkcionalista magyarázatát kritizálja azon az alapon,

hogy pontosan körül nem írt csoportokat és területeket emberi tulajdonságokkal, szükségletekkel ruház fel, és ezekből a szükségletekből azonnal le is vezeti a szükségletek kielégítését. Ezzel szemben *Laitin* a valós aktorok figyelembevételét, a történelmi kontextus és a döntési mechanizmusok elemzését, Gellner makroszintű elméletének mikroszintű kiegészítését és korrekcióját szorgalmazza. Mindezt az Oroszországon kívüli volt szovjet tagállamokban élő orosz kisebbségek nacionalizmusának, asszimilációs vagy szegregációs törekvéseik valószínűségének vizsgálatával támasztja alá. Közvélemény-kutatási és statisztikai adatok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy ha pusztán a Gellner elméletében található foglalkoztatási mobilitást (a munkához való jutás és a munkahelyi előmenetel lehetőségeit) vennénk figyelembe, az félrevezető eredményekhez vezetne az asszimilációra való nyitottságot illetően. Ha azonban kiegészítjük a foglalkoztatási mobilitással jellemezhető gazdasági racionalitást a szereplőknek a társadalmi státusukra vonatkozó megfontolásaival, akkor olyan nacionalizmuselmülethez jutunk, ami sokkal jobban megközelíti a valóságot. *Nicos Mouzelis* tanulmánya szintén módszertani problémákat feszegetve emellett érvel, hogy nem lehetséges olyan minden nacionalizmusra érvényes általános elmélet, amely egyúttal azok mélyebb, lényegi természetéről a közhelyeken túlmenő információkat adhat. A gellneri típusú elméleteket csupán ideáltípusokról szóló konceptuális keretnek tartja, amely a kérdésfeltevésekben segítheti a valódi történésekkel foglalkozó kutatót. Az általánosítás azonban a nacionalizmusok kutatása terén sem lehetetlen, de annak a történelmi és kulturális kontextusra érzékeny összehasonlító módszertanokon és kutatásokon kell alapulnia, ezek helyettesíthetik csak a gellneri funkcionális teleologikusságát történetileg hiteles okozati összefüggésekkel.

A harmadik rész tanulmányai a politika és a politikai intézményrendszer meghatározó szerepét emelik ki a nacionalizmusok formálódásában. *Mark Beissinger* okfejtése arra irányul, hogy megmutassa, a gellneri koncepció önmagában igen keveset magyaráz meg az egyes nacionalista mozgalmak-

ból. A nagy társadalmi erők helyett az állam és a társadalom interakciójára kell a figyelmet összpontosítani. Beissinger azt fejtegeti, hogy a nacionalizmus távolról sem konstans jelenség, hanem állandó küzdőtere a politikai irányzatok nemzeti identitás létrehozását célzó eltérő stratégiáinak, valamint azt, hogy a politika, az állami-politikai intézményrendszer milyen nagy mértékben formálhatja a nacionalista mozgalmakat, sokszor azok végső kimenetelét is meghatározva (például elnyomhatja vagy felerősítheti őket). *Charles Taylor* elemzése a hagyományos terminológiai és konceptuális határokat feszegeti, amikor az iszlám fundamentalista mozgalmakat is nacionalizmusként értelmezi azon az alapon, hogy ezek is a másság elismertetését célozzák, éppúgy, mint a nacionalista mozgalmak. A nacionalizmusok szerinte a modernitás hullámszerű terjedése során a tradicionális társadalmak elitjét ért kihívások hatására, méltóságuk megőrzésének és a modernitás átvételének kettős készletéből születtek. Taylor azonban nemcsak kiszélesíti, hanem egyúttal differenciálja is a nacionalizmus jelenségét aszerint, hogy az egyes nacionalizmusok mennyire azonosulnak a liberális-patrióta hagyomány értékével, amelyek a korai nemzetek kialakulását jellemezték.

A fejezet legérdekesebb tanulmányában *Alfred Stepan* a több etnikai, vallási, kulturális stb. csoportból felépülő államok demokratikus berendezkedésének lehetőségeit, ezen államok intézményi kereteinek ideális kialakítását, az egyéni és kollektív jogok összehangolásának módozatait fejtegeti. Stepan, többek között Katalónia és Spanyolország példája alapján, lehetségesnek tartja többes identitások működését megfelelő jogi-intézményi keretek esetén, és a kollektív jogokat is összehangolhatónak véli a liberális ideológiával, ha az egyéni jogoknak következetesen primátust biztosít a jogi berendezkedés. Nem ellenvetésként, pusztán jellemzőként említem meg, hogy a többes identitás problematikáját Stepan is, éppúgy, mint a kutatók általában, a kisebbségek szemszögéből közelíti meg, tehát mint egy adott kulturális, etnikai stb. identitás beillesztését egy tágabb állampolgári identitásba. A sajátos (de nem egyedüli) magyar helyzet azonban szükségessé teszi

a kérdés kiterjesztését a többségi nemzetek esetére is. Feltehetjük a kérdést: hogyan viszonyulnak egymáshoz a többségi nemzet identitásai, ha például az állampolgárság alapján definiált politikai nemzet pusztán a légsége egy szélesebb, nyelvi-kulturális alapon meghatározott nemzeti közösségnek, ami rajtunk kívül térségünkben a korábban domináns birodalmi népeket, az oroszokat és a szerbeket is jellemzi? Tovább konkretizálva a kérdést, nem érinti-e hátrányosan a multi-kulturális társadalom, a Habermas által „alkotmányos patriotizmusnak” nevezett toleráns nemzetfelfogás létrehozásának perspektíváit, ha az ennek kereteként szolgálható, részben szerződéses alapon elképzelt politikai nemzet alárendelődik a nemzet egyfajta organikus értelmezésének?

A negyedik fejezet tanulmányai igen nehezen hozhatók közös nevezőre. *Chris Hann* Kelet-Galícia 20. századi történetét vizsgálva jut meglepő következtetésekre a civil társadalom és a nacionalizmus viszonyáról, kimutatva, hogy a kommunista rendszer vége Przemysl környékén jelentősen rontotta az életlehetőségeket és újjáalakította a társadalmi hierarchiákat, míg a helyi demokrácia intézményrendszer és a nyugati forrásokból finanszírozott Euró régió a várakozásokkal ellentétben nem a civil társadalom elmélyülését, hanem a nacionalista erők térnyerését és intézményesülését segítette elő. *Dale F. Eickelman* Gellnernek az iszlámról alkotott felfogását elemzi. Cáfolja, hogy az iszlám világa egységes társadalomnak lenne tekinthető, amely ellenáll a szekularizáció és a nacionalizmus térnyerésének, és kiemeli az állami és egyházi autoritás fokozatos csökkenését számos iszlám országban. Ezzel párhuzamosan az iszlám egységes világa helyére a nemzeti sajátosságok és sajátos nacionalizmusok világa lép, ahol az iszlám és a demokrácia viszonya jóval bonyolultabb és korántsem annyira eldöntött, mint az első pillantásra látszik. A fejezet és a kötet zárótanulmányában *Roger Brubaker* kitágítja a kötetet jellemző számvetés jelleget, s már nemcsak Gellner elméletét, hanem a nacionalizmusról való vélekedést és a kutatást általánosságban meghatározó fontosabb toposzokat teszi elemzés tárgyává. Kiemeli, hogy a naciona-

lista mozgalmak kelet-európai és egyéb felángolásai óriási keresletet teremtettek a témával foglalkozó tudományos munkákra, ami azonban rengeteg, elméleti szempontból kezdetleges tanulmányt, könyvet eredményezett, amelyek már mennyiségükénél fogva is veszélyeztetik a nyolcvanas évek fontos elméleti eredményeit (B. Anderson, Gellner, A. Smith stb. írásainak hatását). A rendbetelel céljából Brubaker megvizsgálja a nacionalizmusról való gondolkodás számos közkeletű mítosztát, többek között magát a kutatás tárgyának megkonstruálását, cáfolja, hogy a nemzeti, etnikai csoportok világosan lehatárolható entitások lennének, nem pedig kontextusfüggő, mozgó „célpontok”. Célba veszi azt az általa „manicheusnak” tekintett felfogást is, miszerint a nacionalizmusok feloszthatók egyfelől jó, állampolgári, másfelől pedig rossz, etnikai nacionalizmusokra. Brubaker ez utóbbi, igen elterjedt kategorizálást mind elemzési, mind normatív alapon tartathatatlanak nevezi, helyette egy másik tipológiát ajánl, melyekben az állam által formált és az állam ellen létrejövő nacionalizmusok szereplésnek az egyik bináris oppozíció felcserélését egy másikkal, a korábbi, teljesen terméketlenné váló felosztás lebontására tett kísérlet mindenféleképpen üdvözlendő. Brubaker tanulmánya általános érvénnyel fogalmazza meg azt az álláspontot, ami a kötet többi írását is jellemzi: az átfogó elméletek, megoldási kísérletek ideje véget ért a nacionalizmusok, nemzetek kutatásában éppúgy, mint a társadalomtudományok többi területén. Helyére a jelenség jellegének megfele-

lően a nézőpontok, megközelítések pluralitása lép, ennek előfeltétele pedig a hagyományos klisék, sztereotípiák elbontása.

A tanulmánykötet mozaikja összességében színvonalas, jó áttekintést ad a nacionalizmus kutatásának jelenlegi tendenciáiról, az írásokból nemcsak Gellner elmélete és az ezzel a teóriával folytatott megértő párbeszéd bontakozik ki, hanem a témával foglalkozó szakirodalom egésze, a hivatkozásokból és jegyzetekből kirajzolódik a nacionalizmusról szóló tudományos diskurzus minden lényeges hivatkozási pontja és kérdésfeltevése. Jól érzékelhető az a tendencia, hogy a makroelméletek helyére a kisebb léptékű, konkrét történelmi, szociológusi, antropológusi kutatás lép, s hogy a politika újra kezdi visszanyerni magyarázó szerepét, mint a még lehetséges általánosítások legmagasabb szintje. A nacionalizmusok interpretációjában egyre fontosabb szerepet kapnak a valós aktorok, legyenek akár egyéni, akár kollektívek, a nemzetek és a nacionalista mozgalmak pedig egységes, lehatárolható jelenségekből állandóan alakuló, és a kutatás folyamán újra és újra konstruálandó tárgyakká válnak. Ezeknek a tendenciáknak a fényében a gellneri modell minden elismerés mellett is egyre inkább vesztít magyarázó erejéből, ugyanakkor éppen általánosító jellegénél fogva olyan gondolatébresztő konceptuális keretvé válik, amely elősegíti a hagyományos megközelítések és tipológiák dekonstrukcióját.

Krasznai Zoltán